

ÎNCĂ O DATĂ DESPRE BIZANȚ (NOTE DE LECTURĂ)

Preot prof. univ. dr. Vasile Muntean

ONCE AGAIN ABOUT BYZANT (READING NOTES)

Abstract : It should be noted that the author of this beautiful and well-documented work looks at the subject with comprehension, with sympathy, emphasizing - with the required objectivity - both the bright and the obscure aspects of Byzantine civilization. Obviously, his appreciation, placed precisely in the Introduction (p. 13), is judicious, namely: "... the modern Western world, which developed from Europe, would not have existed if it had not benefited from the shield and inspiration of what was happening further east in Byzantium

Keywords: Byzantine, civilization, modern, Europe, inspiration

După ce, nu demult, am mai prezentat unele monografii dedicate Bizanțului (cu meritele și imperfecțiunile lor)¹, în paginile de față voi avea în vedere lucrarea *Miracolul Bizanțului*, aparținând profesoarei londoneze Judith Herrin. Titlul original al cărții este *Byzantium: the Surprising Life of a Medieval Empire* (Londra, 2007; traducerea românească e semnată de M. Moroiu și s-a editat la București în anul 2021).

Bizanțul (pentru cititorul neinițiat în tainele Bizanțului) este Imperiul roman cu centrul de greutate transferat în Răsăritul grecesc, creștinat și în strânsă legătură cu Orientul. *Bizanț* e forma cultă folosită din sec. XVI în Occident pentru a denumi structura statală ce își avea reședința pe Bosfor; noțiuni paralele: Imperiul bizantin, Ῥωμανία². Precum remarca la vremea sa regretatul bizantinolog francez Paul Lemerle, „Istoria Bizanțului face parte din istoria lumii, și toate compartimentele ei trebuie studiate”³. Se cunoaște mai puțin că

¹ *Exegeze istorice și teologice*, Timișoara 2005, pp. 196-200; *Miscellanea. Studii, articole, note și corespondență*, Sibiu 2017, pp. 143-146.

² *The Oxford Dictionary of Byzantium* (abreviat: ODB) (ed. Al. Kazhdan et alii), III, New York – Oxford, 1991, p. 1805.

³ Interviu reprodus în „Lumea Bizanțului”, București 1972, p. 186. O scrisoare de la dânsul am publicat-o în *Miscellanea*, p. 219.

I-ul Congres internațional de studii bizantine s-a întrunit la București în 1924, din inițiativa ilustrului polihistor Nicolae Iorga⁴. Între timp, cum consemnează în preliminarii (pp. 11-12) însăși autoarea prezentei cărți, „despre istoria bizantină se publică serii fără sfârșit de volume, prea multe să poată fi numărate și majoritatea prea lungi să poată fi citite”. De aceea, dânsa a gândit tomul actual ca o operă de popularizare – foarte utilă, zic eu –, întrucât sub raport diplomatic, cultural-artistic și spiritual „încă avem de învățat de la bizantini”, ne asigură și R. Browning, conaționalul Domniei sale.

Cartea este structurată în patru părți mari, înzestrate cu capitole speciale: *Fundamentele Bizanțului* (cu 7 subcapitole), *Tranziția de la Antichitate la Evul Mediu* (cu 5 secțiuni), *Bizanțul devine stat medieval* (cu 11 diviziuni) și *Variatăți de Bizanț* (cu 5 subîmpărțiri). După concluzii urmează bibliografia complementară, lista împăraților constantinopolitani, o cronologie, mulțumiri pe o pagină și ceva (în care se arată că au fost 4 referate), plus un indice; ilustrația e repartizată la începutul și la capătul volumului.

Trebuie reținut faptul că autoarea acestei frumoase și documentate lucrări privește subiectul cu comprehensiune, cu simpatie, subliniind totuși – cu obiectivitatea care se cere – atât aspectele luminoase, cât și cele obscure ale civilizației bizantine. Evident, este judicioasă aprecierea sa, plasată tocmai în Introducere (p. 13), anume: „...lumea occidentală modernă, care s-a dezvoltat pornind din Europa, nu ar fi existat dacă nu ar fi beneficiat de scutul și de inspirația a ceea ce se petrecea mai departe spre est, în Bizanț”. De altfel, un capitol întreg (pp. 135-154) se intitulează „Bastionul din calea islamului”. E de reținut și reflecția că „Bizanțul a fost o civilizație vastă, de 1 000 de ani, care a influențat în Evul Mediu toate țările din estul Mediteranei, Balcani și Europa occidentală” (tot p. 13); adaug că și Țara Românească, și Moldova – din sud-estul Europei – au aparținut de „*Commonwealth*-ul bizantin⁵. Având convingerea că această prețioasă lucrare va fi căutată, necesitând *in extremis* o reeditare, să-mi fie permis a opera unele nuanțări și îndreptări fie că e vorba de conținut, fie de traducere.

La ilustrațiile (abreviat: *il.*) 12-13 și în p. 79 et *passim*, Cappadocia se putea scrie cu un singur *p.* Apoi, unele monumente rupestre capadociene sunt mai vechi decât sec. XI sau XII (*il.* 12)⁶. Antroponimul Teofana (*il.* 14, ca și p. 24 etc.), obișnuit și la români, e de fapt *Teofano* - Θεοφάνω^v. *Nicefor* (*il.* 15)

⁴ Nicolae Iorga – *istoric al Bizanțului. Culegere de studii* (îngrijită de E. Stănescu), București 1971, p. 19; N. Iorga, *Sinteza bizantină. Conferințe și articole despre civilizația bizantină* (ed. D. Zamfirescu), București 1972, p. 160 și urm.

⁵ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București 1983, p. 8 (lucrare valoroasă, reeditată în 2001).

⁶ ODB, I, p. 379.

⁷ *Ibidem*, III, pp. 2064-2065; H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, pp. 564, 720; H. Zimmermann, *Veacul întunecat* (trad. rom.), București 1983, p. 259 (*sub verbo*).

putea fi redat în românește ca Nichifor⁸, și nu este unicul caz. După aceea, catedrala Sf. Sofia n-a fost „sfințită” de către Iustinian cel Mare – neavând calitatea – în anul 537 (il. 16), ci inaugurată. Astăzi, din nefericire, Hagia Sophia (p. 8) este moschee (din iulie 2020).

În p. 12 sunt semnalati „90 de împărați și vreo 125 de patriarhi ai Constantinopolului”. Dacă prima cifră este exactă, a doua e mult exagerată (trebuiau socotiți patriarhi începând numai cu cel prezent la Sinodul IV ecumenic din 451)⁹. La p. 13 se arată că „civilizația Bizanțului s-a întemeiat pe componente păgâne, creștine, grecești, romane, antice și specific medievale”; deoarece alți specialiști consideră că civilizația bizantină a fost în mare măsură creștină¹⁰, componenta păgână nu trebuia așezată chiar la început. Cu adevărat, cultura bizantină se distinge prin aspectul său compozit, remarcă și reputatul bizantinist german K. Krumbacher. După dânsul, elementele care compun originala și durabila sinteză (hieratică, în ansamblu) sunt în principal trei: romanitatea, elenismul și religia creștină; la acestea trebuie adăugate – ca un ingredient cu efect divers – influențele orientale și unele înrăuriri europene apusene; avem de-a face cu elemente disparate și oarecum contrastante. În schimb, este totalmente acceptabilă afirmația de la p. 20: „...influența culturii bizantine s-a extins aproape în raport invers proporțional cu puterea politică. Din 1204 [ocuparea Constantinopolului de latini], când numeroase opere de artă au luat drumul Europei occidentale, contribuția Bizanțului la renașterea artei și învățaturii apusene a fost remarcabilă”. Anterior, în p. 16, o chestiune de tâlmăcire: bazileul bizantin Iustinian II nu „a fost chemat” de califul Abd al-Malik să-i trimită meșteri, ci a fost rugat.

Noua Romă la început nu s-a ridicat pe 7 coline (p. 33), ci numai pe 5¹¹. Cei patru cai din bronz aurit (p. 34) de la San Marco, cum e știut, au fost furați de la Constantinopol în anul 1204; cvadriga e atribuită sculptorului grec Lysippos din veacul al IV-lea î. Hr¹². În privința convertirii imperatorului Constantin I la creștinism, J. Herrin nu e sigură: în 312 ori în 337 (pp. 37-38); realmente, Constantin cel Mare a început să se apropie de creștinătate din preajma anului 306. Încreștinarea lui se presupune că s-a făcut, deci, progresiv¹³. Sintagma „spitale”, legată de Sf. Elena (p. 38) nu se impune; spitalele propriu-zise apar mai târziu. În p. 39 vom înlocui pe *Constantius* cu Constanțiu¹⁴,

⁸ H. Zimmermann, *op. cit.*, p. 129 și urm.

⁹ H. -G. Beck, *Kirche...*, pp. 802-804.

¹⁰ N. Iorga, *Sinteza...*, p. 48 (ideea romană, religia ortodoxă...); M. Kaplan, *Bizanț* (trad. rom.), București 2010, p. 209 (creștinismul este o componentă esențială a identității Bizanțului și a identității locuitorilor lui); V. Muntean, *Bizantinologie*, I, Timișoara 1999, pp. 49-55.

¹¹ I. Barnea și Oct. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București 1982, p. 54, n. 10.

¹² Shya Beth, *The Story of St. Marc's Horses* (20.1.2016, online).

¹³ V. Muntean, *Miscellanea*, p. 16 sq. (cu bibliografie).

¹⁴ H. Matei, *O istorie a lumii antice*, București 1984, p. 405 (sub voce).

domnitorii cu conducătorii, *sanctuarul* cu biserica, *Blachernae* cu Vlaherne¹⁵, iar *Heraclius* cu Heraclie¹⁶. Parcă se face prea mult caz de implicarea lui Constantin cel Mare în asasinarea fiului său Crispus și a celei de-a doua soții (la fel p. 39). Mai nou, se opinează cu temeii că Fausta ar fi grăbit sfârșitul fiului vitreg, ea însăși sinucigându-se la Roma¹⁷.

„Regele” din p. 41 faptic este împărat, bizantinii neposedând regat, ci doar imperiu. Apoi, sinodul convocat de Teodosie cel Mare în 381, nu a condamnat arianismul, cum s-a decis la Niceea în 325, ci pnevmatomahia. Odoacru, pe urmă, n-a fost hun (p. 43), ci de sorginte germanică¹⁸. În loc de locuțiunea „... să-i traverseze pe persani peste Bosfor” (p. 45), aș fi spus: „să-i trecă pe perși peste Bosfor”. Monarhul care a împărătit în anii 711-713 nu se numește Filip (pp. 49, 188, 245, 516), ci Filippikos, cu origine în verbul φιλιππίζω = *to be on Philip's side, of his party*; φιλιππικός = *of or against Philip* (al lui Filip sau împotriva lui)¹⁹. Altminteri, la nici un alt bizantinolog n-am mai întâlnit o atare intervenție. Cronicarul Cruciadei a IV-a, Geoffroi de Villehardouin, ar fi decedat între 1212 și 1218 (tot p. 49); mai exact, în 1217²⁰.

De precizat că liturghiile răsăritene nu se oficiază nicicând „toată noaptea” (p. 50); ele se săvârșeau – câte una – ziua. Azi, în lucrările de istorie, cuceritorul Constantinopolului apare ca *Mehmed*²¹, nu ca Mahomed (pp. 52, 500). Ultimul împărat bizantin – erou incontestabil – este Constantin al XII-lea Paleologul²², nu al XI-lea (p. 54 et passim). Marele poet latin Vergilius e recomandabil să fie transcris *Virgiliu*, nu simplu Virgil (pp. 55 și 125). *Sfântul* Augustin poate rămâne cu acest epitet (p. 57), căci – uneori – și în spațiul ortodox a fost calificat așa, nu doar „fericit”²³. În contemporaneitate, Pseudo-Dionisie Areopagitul (p. 65) nu mai are în față *Pseudo*²⁴. „Sanctualele” de pe mormintele martirilor (p. 70) aveau denumirea de *martyria*²⁵.

Crezul nu se rostește la Liturghie de întreaga „congregație” (p. 71), ci de către parohieni sau enoriași, vocabula engleză „congregation” având și semnificația amintită adineauri. Problema primatului petrin și apoi papal,

¹⁵ N. -Ș. Tanașoca, *Literatura Bizanțului. Studii*, București 1971, pp. 389, 396.

¹⁶ [P. Năsturel], *Treptele Bizanțului*, în „Lumea Bizanțului”, p. 43; pentru alte nume, pp. 41-51. În volumul respectiv, numele autorului e șters (*damnatio memoriae*), întrucât deja era fugit din țară. De la dânsul (jumătate român, jumătate francez) posed o bogată corespondență, publicată parțial în *Miscellanea*, pp. 220-227.

¹⁷ V. Muntean, *Miscellanea*, pp. 31-32 (cu comentariu și bibliografie).

¹⁸ *Enciclopedia civilizației romane* (coord. D. Tudor), București 1982, p. 545.

¹⁹ H. G. Liddell et alii, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1966, p. 1935.

²⁰ E. Wright, *Dictionary of World History*², Oxford 2006 (informație preluată de pe internet).

²¹ H. Inalcik, *Imperiul otoman în epoca clasică* (trad. rom.), București 1996, p. 476 (sub voce); M. Mehmed, *Istoria turcilor*, București 1976, p. 430 (sub voce).

²² St. Runciman, *Căderea Constantinopolului -1453* (trad. Al. Elian), București 1971, p. 313.

²³ N. Corneanu, *Studii patristice*, Timișoara 1984, p. 37 și urm.

²⁴ A. Louth, *Dionisie Areopagitul. O introducere* (trad. rom.), Sibiu 1997.

²⁵ ODB, II, pp. 1308-1309.

menționată fugitiv în aceeași p. 71: „Tu ești Petru și pe această piatră (petra) voi zidi Biserica Mea”, este mai complexă decât la prima vedere. Stihul neotestamentar invocat (Matei 16, 18), într-o tâlcuire riguroasă, sună astfel: „Tu ești Petru și pe această stâncă/piatră [„piatra credinței”] voi zidi Biserica Mea”, nu: Biserica ta²⁶. În subsidiar, Arie – când a devenit eretic – nu activa ca diacon (p. 72), ci ca preot²⁷. Tot în p. 72 citim că împăratul Constantin I a prezidat întâiul Sinod ecumenic de la Niceea. Adevărul e altul. În principiu, președinția soborului o deținea suveranul respectiv, dar în majoritatea cazurilor întrunirile au fost conduse de președinți ecleziastici²⁸. Termenul „substanță” cu privire la esența Dumnezeirii (p. 73 etc.) nu prea se întrebuintează în teologia românească²⁹. Nu este deplin autentică aserțiunea din aceeași p. 73, că „sinodul a dat o definiție dogmatică a credinței creștine, Crezul, și au (sic !) hotărât o metodă...” De facto, prima parte a Crezului (cele 7 articole) s-a stabilit la Niceea. În istoriografia eclezială românească se spune obișnuit Sinodul I ecumenic, nu Sinodul ecumenic I (tot p. 73). Iar numărul sinodalilor nu a fost 318 (cifră simbolică), ci mai mic³⁰. Nu este reală nici susținerea că „nu s-au păstrat liste de prezență” (la fel p. 73); se cunosc însă câteva tabele³¹. De asemenea nu se poate accepta judecata că toți fiii lui Constantin cel Mare au înclinat spre arianism (p. 74). Unul din ei, Constans (†350) s-a manifestat constant ca ortodox³².

Ulfila nu era căpetenie laică și nu a fost hirotonit episcop pentru goți de către o autoritate ariană (tot p. 74). Potrivit unor cercetări mai noi, el a ajuns semiarian după deplasarea în sudul Dunării. Înainte de deces (383), același Ulfila a fost recuperat pentru ortodoxie³³. El nu „a tradus Evangheliile în noua scriere (!) gotică” (*ibidem*), ci întreaga Biblie, exceptând cărțile *Regilor*. Referitor la Sinodul al II-lea ecumenic de la Constantinopol, ne surprinde pledoaria următoare: sinodalii ar fi recuzat iar arianismul, ar fi luat măsuri contra păgânismului, ar fi clarificat formula Crezului, iar Constantinopolul și Ierusalimul ar fi fost promovate la rang patriarhal ca Roma, Alexandria și Antiohia (p. 76). Repet: sinodul respectiv a respins pnevmatomahia (și apolinarismul), Crezul s-a întregit cu partea a doua (cele 5 articole), decizii

²⁶ B. V. Anania, *Noul Testament comentat*², București 1995, p. 31, n. 3.

²⁷ H. Chadwick, *The Church in Ancient Society. From Galilee to Gregory the Great*, Oxford 2001, p. 196.

²⁸ V. Muntean, *Miscellanea*, p. 20 (cu literatură de specialitate).

²⁹ I. Bria, *Dicționar de teologie ortodoxă*, București 1981, p. 120.

³⁰ V. Muntean, *Miscellanea*, pp. 19 și 29 (cu detalieri).

³¹ I. Holubeanu, *Dependența canonică a Tomisului în secolul al IV-lea*, în vol. „Cruce și misiune”, II, București 2013, pp. 624-625 și n. 25.

³² ODB, I, p. 496.

³³ V. Muntean, *Comentarii istorice, teologice și lingvistice*, Sibiu 2019, pp. 22-23.

anti-păgâne a edictat numai Teodosie I³⁴, iar chestiunea patriarhatului s-a pus abia la Sinodul IV ecumenic. În consecință, nici Nestorie, nici Chiril, nici Atanasie (pp. 77-78) și nici Ioan Hrisostom (p. 290) nu au funcționat ca patriarhi în adevăratul sens al cuvântului, ci doar ca arhiepiscopi. Mai mult, în vocabularul teologic ortodox nu se utilizează vocabula „ipostază” (p. 77), ci ipostas³⁵.

La p. 83 găsim însemnarea că reglementările monastice „au provenit de la Sf. Vasile și de la Părinții Bisericii din Cappadocia”; eu știam doar de *Regulile vasiliene*³⁶. „Prelatul” din josul aceleiași pagini trebuie substituit cu *ierarhul*. În p. 85: nu „administrație nominal”, ci nominală, iar „papa” nu semnifică pur și simplu părinte, ci pater patrum = părintele părinților. La Niceea sau la Calcedon (în 325 și 451) nu s-a luat în dezbatere tema purcederii Sf. Duh, cum se afirmă în pp. 86-87. Filioque nu s-a adăugat în Crez în Spania veacului VII (p. 87), ci în anul 447³⁷. Nu se spune: o „interpretare a Sf. Duh” (ibidem), ci o interpretare a purcederii Sf. Duh.

La excomunicarea, pe care a depus-o cardinalul Humbert la 16 iulie 1054 pe altarul Sf. Sofii, patriarhul Cerularie nu „a răspuns pe loc” (pp. 88 și 306), ci abia în 24 iulie același an, iar excomunicările n-au fost „repede ridicate”, ci – cu greu – în 7 decembrie 1965³⁸. Sf. Barbara (Varvara) nu este doar patroana spirituală a militarilor (p. 90), ci și a minerilor și a altora. Toponimul Istanbul nu e „nume turcesc” (p. 92); este grecescul Stenpolin: στὴν Πόλιν < εἰς τὴν Πόλιν = „la Oraș”, această cetate fiind orașul prin excelență³⁹. Geograful arab Al-Masudi (mort în 956) ne informează că grecii contemporani lui își numeau capitala simplu: Cetatea, Orașul (Πόλις). În loc de „prințul Vladimir” al Kievului (p. 93), era necesar a se scrie marele-cneaz... Afară de aceasta, Pantocrator nu înseamnă „Împărat al lumii” (p. 97), ci Atotputernicul/Atotțiitorul. Ar fi fost normal ca renumita scriitoare Comnenă din sec. XII, să o vedem ca Ana⁴⁰, nu ca Anna! (p. 99 et passim). În cartea sa Despre clădiri (sau zidiri)⁴¹, Procopie de Cezareea (p. 101) nu a reușit într-adevăr să explice cum putea „structura să susțină o cupolă de asemenea dimensiuni [în cazul catedralei Sf. Sofia, acea cupolă având 31 de m în diametru]; specialiștii de azi știu că s-a recurs la o cărămidă specială, extrem de ușoară, adusă din Insula

³⁴ Idem, *Spiritualitate bizantină și românească*, Timișoara 2004, pp. 9-21: despre edictele religioase ale lui Teodosie cel Mare.

³⁵ I. Bria, *op. cit.*, pp. 143-144.

³⁶ C. Voicu și N. Dumitrașcu, *Patrologie*, București 2004, p. 158; la p. 171, sunt amintite câteva scrieri ale Sf. Grigorie de Nyssa, care însă nu constituie reguli ascetice.

³⁷ V. Muntean, *Istoria creștină generală*, I, București 2008, p. 203.

³⁸ *Ibidem*, II, p. 394.

³⁹ A. Ducellier, *Bizantinii* (trad. rom.), București 1997, p. 215; V. Muntean, *Bizantinologie*, I, p. 31.

⁴⁰ N. -Ș. Tanașoca, *Literatura...*, p 407 (*sub voce*); Ana Comnena, *Alexiada* (trad. rom.), I-II, București 1977.

⁴¹ *Fontes Historiae Daco-Romanae* (ed. H. Mihăescu et alii), II, București 1970, p. 459 și urm. O întemeiată monografie a dedicat catedralei Sf. Sofia, S. Türkoğlu (*Sainte Sophie*⁵, Istanbul 1989).

Rhodos. Același Procopie probabil că a fost prezent la sfințirea măreței catedrale, dar nu în cadrul unei „congregații” (*ibid.*), un termen nefericit. Textul poate fi reformulat așa: este foarte posibil ca el să fi fost printre participanții care au asistat la sfințirea noii biserici... Repet iarăși: arianismul nu a fost respins și la Sinodul al II-lea ecumenic (p. 111). După aceea, *Boethius* (p. 112) se poate caligrafia Boetiu⁴².

Înțelegerea dintre papa Ștefan II și Pepin al francilor (p. 117; lipsă anul 754) echivala de fapt cu nașterea statului papal⁴³. Toma Magistrul, în *Περὶ βασιλείας*, nu tratează despre rege (pp. 119 și 130), ci despre împărat. În p. 121 descoperim unele disparități gramaticale: „Codex Theodosianus a fost prezentată”, sau „publicarea Codex...” (trebuia: publicarea Codex-ului...). Dionysius Exiguus din p. 124 este dobrogeanul Dionisie cel Mic (lipsește indicarea etnonimului). După „secolul iustinian” nu numai „câțiva termeni latini s-au mai folosit în continuare...” (p. 125). În realitate, în greaca bizantină se află cca 3 000 de latinisme, dintre care peste 200 se păstrează și în neogreacă⁴⁴.

Suleiman nu a fost „rege” arab (p. 135), ci calif (715-717). Înfrângerea arabilor la Poitiers a avut loc în 732, nu un an mai târziu (p. 143). În p. 147 se cerea a fi nominalizat inventatorul „focului grecesc”⁴⁵, grecul din Siria pe nume Calinic (pomenit în exclusivitate la p. 214). Chersonul, apoi, nu este *pe* Marea Neagră (p. 151), ci *lângă* țărmul crimeean al Mării Megre. Se cuvenea ca „Voința Unică” (tot p. 151) să aibă în paranteză corespondentul elin *μονοθέλημα*⁴⁶. Sărbătoarea de la 1 martie (*ibidem*) este Mărțișorul nostru⁴⁷. Icoanele, pe urmă, nu sunt o „nouă” (p. 155), ci o *veche* formă a artei creștine⁴⁸. „Sanctuarul” (din p. 160), termen utilizat abuziv, l-aș fi echivalat cu *lăcașul de închinăciune*. Nu se spune Blachernitissa (*lapsus calami*, bănuiesc), ci *Blacherniotissa* sau *Vlaherniotisa*.

Autoarea încearcă să descopere mobilurile dezlănțurii iconoclasmului (p. 169 și urm.), cauze nedeslușite deplin nici de alți cercetători⁴⁹. „Peuseis” nu au înțelesul de *Interogații* (p. 171); *πεῦσις* = *question, inquiry* (chestiune,

⁴² A. Dumitriu, *Istoria Logicii*², București 1975, p. 1172 (*sub voce*).

⁴³ V. Muntean, *Istoria...*, I, p. 229.

⁴⁴ N. -Ș. Tanașoca, *O problemă de filologie și istorie bizantină: cuvintele latine la scriitorii bizantini din secolele VI-X*, în vol. „În memoria lui Alexandru Elian” (ed. V. V. Muntean), Timișoara 2008, p. 31.

⁴⁵ Referitor la vechimea acestui „foc lichid” (*ύγρον πῦρ*), am inserat un scurt text în volumul de autor *Scrieri teologice și istorice*, Caransebeș 2012, pp. 219-220.

⁴⁶ Despre monotelism, vezi și D. Zakythinos, *Ἡ βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία* (324-1071), Atena 1969, pp. 96-97; ODB, II, pp. 1400-1401; V. Muntean, *Istoria...*, I, p. 194.

⁴⁷ I. P. Culianu, *Eros și magie în Renaștere - 1484* (trad. rom.), București 1994, p. 354.

⁴⁸ Fr. Tristan, *Primele imagini creștine. De la simbol la icoană (secolele II-VI)* (trad. rom.), București 2002; V. Muntean, *Exegeze istorice și teologice*, Timișoara 2005, pp. 45-46.

⁴⁹ V. Muntean, *Spiritualitate...*, p. 53: capitolul *Iconoclasmul din Bizanț (sec. VIII-IX) în lumina noilor cercetări*.

cercetare), de la verbul πένσομαι = *give notice, lay an information*⁵⁰. În 787, la Niceea, sinodul în cauză nu „s-a întâlnit” (p. 173), ci *s-a întrunit!* Iar în rândul 9 de jos (aceeași pagină), nu o „descriere”, ci o înfățișare a lui Hristos. „Sinodiconul Ortodoxiei”, neîndoielnic, nu este „o nouă liturghie” (p. 175). Sf. Ioan Damaschinul nu a trecut în eternitate în 753/754 (p. 179), ci în anul 749⁵¹. Ultima ediție a scrierii lui Kekaumenos – nefiind „general în retragere” (p. 183) – nu se intitulează *Sfaturi către fiii săi* (ibid.), ci *Sfaturi și povestiri*⁵². Libanius (p. 185), fiind retor grec, va avea la nume terminația *-os*.

În pp. 189-190, istoricul Synkellos are prenumele *Gheorghe*; în diferite pagini văd alte personaje bizantine denumite fie *Georgios* (pp. 416, 471, 465), fie *George* (pp. 343, 406, 465, 470). Se impune o consecvență în această situație. Iar, în paranteză, *synkellos* se cădea să aibă nu explicația „singhel, camarad de chilie”, ci „auxiliar al patriarhului”; *Istoria* sa se cheamă Ἐκλογή χρονογραφίας (Selecție de cronografii), în timp ce *Istoria* patriarhului Nicefor (sau Nichifor) (p. 190) are titlul Ἱστορία σύντομος (*Breviarium* sau compendiu diacronic)⁵³. Fotie „nu s-a stins în împrejurări necunoscute” (p. 194), ci în exil⁵⁴. Pe Metodiu (p. 199 etc.) l-aș fi transpus ca *Metodie*⁵⁵, iar pe Theoktistos (p. 200) ca *Teoctist*. „Sklaviniai” (p. 201) reclamă inițială minusculă. Slava (sau slavona) nu e „dialect” (pp. 203 și 206), ci idiom. Bulgarul Boris nu a fost han, ci cneaz, și nu s-a botezat în 862 (p. 204), ci la 864⁵⁶. Astăzi, istoricii bisericești nu mai consideră ecumenic sinodul constantinopolitan din anii 869-870 (p. 206), Eclesia ortodoxă acceptând exclusiv 7 sinoade ecumenice. Novgorodul din nordul Rusiei s-a fondat pe unul din târgurile numite *gorodice*⁵⁷, nu pe *Gorodisce* (p. 207).

Cât despre paulicianism (tot p. 207), de notat că este o formă populară a marcionismului⁵⁸. *Cronica* lui Ioan Skylitzes (p. 213), cu acribie, este Σύνοψις ἱστοριῶν (Compendiu de istorii)⁵⁹. *Hellas* (pp. 216, 229) este Hellada. Poema *Digenes Akrites* (pp. 219, 329) s-a imprimat în românește ca *Dighenis Akritas*⁶⁰. Pergamon (p. 228) se putea lectura ca Pergam. Văduva aristocrată *Danelis* (p. 248) este Daniela⁶¹. *Tragos* nu este – etimologic vorbind – *Regula* (p. 249);

⁵⁰ H. G. Liddell, *Greek...*, p. 1398.

⁵¹ R. Rus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, București 2003, p. 396.

⁵² *Fontes Historiae Daco-Romanae. Scriitori bizantini (sec. XI–XIV)* (ed. Alexandru Elian și N. -Ș. Tanașoca), III, București 1975, p. 21.

⁵³ S. Impellizzeri, *La letteratura bizantina*, Milano 1975, p. 275; ODB, III, p. 839.

⁵⁴ ODB, III, p. 1669; R. Rus, *Dicționar...*, p. 283.

⁵⁵ A. Ducellier, *Bizantinii*, p. 14; OrthodoxWiki.

⁵⁶ ODB, I, p. 310; G. Ostrogorsky, *Storia dell'impero bizantino*², Torino 1972, p. 210; P. Petrov, *La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des Bulgares*, Byzantinobulgarica, II, Sofia 1966, p. 49.

⁵⁷ K. Onasch, *Civilizația Marelui Novgorod* (trad. rom.), București 1975, p. 33.

⁵⁸ I. P. Culianu, *Gnozele dualiste ale Occidentului* (trad. rom.), București 1995, p. 236 și urm.

⁵⁹ ODB, III, p. 1914.

⁶⁰ Traducere de N. I. Pintilie și N. Gaidagis (București 1974).

⁶¹ Chr. Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, București 1975, p. 102.

înseamnă „țap”. E vorba de un *typikon* (regulament mănăstiresc) athonit. Numele său provine de la pergamentul confecționat din piele de capră/țap, pe care s-a redactat acel tipicon⁶². Nu „regele” (p. 252) venea la Hipodrom, ci bazileul, împăratul. În 11 mai (330) nu s-a întemeiat Constantinopolul (p. 262), ci s-a inaugurat. Țara pecenegilor e Πατζινακία⁶³, nu Patzinacia (p. 267), iar Gabriel (*ibid.*) este – în zona ortodoxă – Gavriil. „Prinții” din p. 269 pot fi înlocuiți cu cârmuitori. Phrantzes (din p. 271) este cronicarul G. Sphrantzes⁶⁴. Nu Orfanotropul (p. 280), ci Orfanotroful. Nu „o cartă” (p. 286), ci un regulament.

Viață mănăstirească în Constantinopol exista din sec. IV⁶⁵, nu din veacul al V-lea (p. 289). Grigorie Sinaitul nu s-a remarcat la începutul sec. XIII (p. 292), ci un veac mai târziu⁶⁶. Este neavenită aserțiunea autoarei J. Herrin că isihasmul „datora mult neoplatonismului” (pp. 294, 431). Acest curent de spiritualitate răsăriteană mergea însă pe linia tradiției ortodoxe, fiind precedat de preisihaști⁶⁷; chiar Gr. Palama a mărturisit că „nu l-a citit niciodată pe Platon”⁶⁸. În română nu avem „hrisobulă” (pp. 300, 314, 341, 498, 499), ci hrisov⁶⁹. Alexie (*homo Dei*)⁷⁰ nu este un sfânt din Răsărit (p. 303), el fiind născut la Roma. Alfabetul chirilic nu l-au conceput frații Chiril și Metodie (p. 312); a fost inventat ulterior⁷¹. *Ouranos* (p. 315) este Uranos, *Strumica* (p. 316) e Strumița, iar *Presba* (*ibid.*) – Prespa. Războiul purtat de pecenegi în Balcani nu a avut caracter continuu în răstimpul 1048-1053 (p. 323). Împăratul Isaac I Comnenul nu a fost răsturnat de la putere (p. 326); s-a retras personal, fiind grav bolnav⁷². *Benjamin* (p. 351) e Veniamin de Tudela⁷³.

Corect este Harald (Harold) *Hardrada/Hardradi*⁷⁴, nu Hadrada (pp. 352, 353, 487, 498). Am mai spus-o *supra*, strategul Kekaumenos nu e „scriitorul iscusit” (p. 355). „Pronia” (*pronoia*) precede totuși dinastia Comnenilor (p. 356), dacă

⁶² ODB, III, p. 2103.

⁶³ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, p. 247; V. Spinei, *Universa Valachica. Români în contextul politic internațional la începutul mileniului al II-lea*, Chișinău 2006, p. 297.

⁶⁴ ODB, III, p. 1937.

⁶⁵ V. Muntean, *Byzantium and the Romanians. A Comparative Research concerning the Organization of the Monasteries*, București 2009, p. 42.

⁶⁶ ODB, II, p. 883.

⁶⁷ T. Špidlík, *Spiritualitatea Răsăritului creștin, II. Rugăciunea* (trad. rom.), Sibiu 1998, p. 320 și urm.; I. Bria, *Dicționar...*, pp. 220-221.

⁶⁸ A. Ducellier, *Bizantinii*, p. 57.

⁶⁹ *Instituții feudale din Țara Românească. Dicționar* (coord. O. Sachelarie și N. Stoicescu), București 1988, p. 226.

⁷⁰ ODB, I, p. 66.

⁷¹ Emil Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București 1968, p. 21; I. Iliev, *Short History of the Cyrillic Alphabet*, International Journal of Russian Studies, nr. 2/2013 (online); *Alfabet chirilic. Definiție, istorie și fapte* (22 oct. 2020, online; text nesemnat).

⁷² V. Muntean, *Comentarii...*, p. 114.

⁷³ Chr. Ionescu, *Mică enciclopedie...*, p. 65; *Istoriya Vizantij* (ed. Al. Kajdan et alii), III, Moscova 1967, p. 446 (*sub verbo*).

⁷⁴ ODB, II, p. 902; V. Spinei, *Universa Valachica...*, p. 191.

se practica și la mijlocul sec. XI, dar atunci nu avea aspect militar⁷⁵. Nu Petru Ermitul (pp. 367, 369, 520), ci P. Eremitul⁷⁶ sau Călugărul. În încheierea capitolului închinat cruciadelor (p. 379), Cruciada a IV-a – care a cucerit și prădat Constantinopolul în 1204 – putea fi taxată, precum a procedat St. Runciman, drept „nelegiuită”⁷⁷. Când în 2004 s-au împlinit opt secole de la prădarea Constantinopolului, când diverși experți și-au exprimat punctul lor de vedere, iar papa Ioan Paul al II-lea și-a cerut iertare pentru acel eveniment (p. 381), critica autoarei se îndreaptă spre acei bizantiniști „vinovați pentru scrierea unor istorii încâlcite” care nu izbutesc să aducă la viață dinamica lăuntrică a împărăției bizantine. *Morea* (pp. 388, 402, 413) se scrie cu doi *e. Megas* (din p. 390) putea fi redat ca *Mare Comnen*. Nichifor Blemmydes s-a dovedit mai mult decât teolog (p. 397); a fost și profesor, și filosof⁷⁸. Bursa (p. 403) se va citi Brusa/Prusa⁷⁹. Zeul timpului e *Cronos*⁸⁰, nu Cronus (p. 419, n. trad.).

Zicerea atribuită lui Luca Notaras: „Decât mitra papală, mai bine turbanul turcesc” (pp. 423, 437), la istoricul Ducas e puțin diferită: „...mai bine turbanul sultanului decât pălăria de cardinal”⁸¹; ideea însă este aceeași. Pe frații Kydones, anume Demetrios și Prochoros, îi avem și în românește ca Dimitrie și Prohor. *Doukas* (din p. 435) = Ducas. Traducerea pasajului din acest cronicar nu este fidelă: „Ordinele preoțești și monastice, în marea lor majoritate, stareți, arhimandriți, călugărițe..., nimeni dintre ei nu consimțeau la unire. Chiar și împăratul se prefăcea de acord” (p. 416). Iată acum tălmăcirea lui V. Grecu: „... partea cea mai mare a cinului preoțesc și călugăresc, egumeni și arhimandriți, călugărițe – ce zic partea cea mare?... Nimeni din toți! Și însuși împăratul în chip prefăcut a spus da”⁸².

După zdrobirea cruciadei din 1396, regele Sigismund nu a fost prins și nici răscumpărat (p. 441). El a scăpat – deghizat – ,ajungând întâi la Constantinopol⁸³. E prea puțin zis că *pronoia* bizantină „s-a transformat la otomani în *timar*” (p. 444). De completat că *defterdarul* (înalt funcționar de finanțe) derivă din sintagma greacă δύο πτέρα = două aripi, caiete, condici; arabizat *defter*, cu adăugarea persanului *dâr*. De asemenea turcescul *panayr* (târg, iarmaroc) provine din elinul

⁷⁵ D. Zakythinos, *op. cit.*, p. 396; Fr. Lauritzen, *Leichoudes' pronoia of the Mangana*, Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 55 (2018), pp. 81-96.

⁷⁶ ODB, III, p. 1642.

⁷⁷ V. Muntean, *Bizantinologie*, II, pp. 35-37 (cu bibliografie); St. Runciman, *A History of the Crusades*, I-III, Cambridge, 1951-1954 (reed. Londra 1994). Și bizantinologul francez A. Ducellier (*Bizantinii*, p. 63) apreciază că această cruciadă „sfârșise cu nesăbuintă prin cucerirea unui stat creștin de către creștini”.

⁷⁸ ODB, I, p. 296.

⁷⁹ St. Runciman, *Căderea...*, p. 312 (sub voce); ODB, III, p. 1750.

⁸⁰ V. Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București 1989, p. 285.

⁸¹ St. Runciman, *Căderea...*, p. 35.

⁸² Ducas, *Istoria turco-bizantină, 1341-1462* (ed. critică de V. Grecu), București 1958, p. 314.

⁸³ V. Muntean, *Sf. Nicodim de la Tismana în lumina noilor cercetări*, Altarul Banatului, nr. 1-3/2021, p. 21.

παναγύρις⁸⁴. În p. 450 se decelează apelurile lui Constanin XII către Iancu de Hunedoara, pentru a primi ajutor în fața iminentului atac otoman, dar încă în toamna anului 1452, printr-o solie, Iancu i-a oferit sprijin ostășesc care, din păcate, nu s-a materializat⁸⁵. Nu s-a ajuns până în prezent la un consens în legătură cu efectivele atacatorilor și ale apărătorilor Bizanțului, din anul 1453; se lansează aceste cifre: cca 60 000 și 8 000 (tot p. 450). Prof. H. Inalcik e de acord că armata regulată otomană număra aproximativ 50 000 de inși, iar forțele de apărare 8 500 de luptători⁸⁶. Numirea ca patriarh a lui Ghenadie Scholarios nu s-a făcut în 1454 (p. 451), ci în vara lui 1453/6 ianuarie 1454⁸⁷.

M-a surprins plăcut sentința categorică din cadrul concluziilor generale: „În lipsa Bizanțului, nu ar fi existat nici Europa” (p. 456)⁸⁸. Din nefericire, continuă J. Herrin, calomnierea sistematică a Bizanțului ca imperiu n-a încetat nici în zilele noastre (p. 468)⁸⁹. Înainte de a încheia, autoarea nu uită să aducă în discuție apelativul „bizantin” în sens peiorativ și punctează unele ca acestea: „...dacă avem nevoie de un cuvânt care să descrie mitomania liderilor politici actuali, incompetența bizară a birocraților de azi, egoismul viclean și mecanismele ilegale ale marilor corporații ori fascinația incertă pe care o emană marile vedete planetare, ar trebui să identificăm un adjectiv modern potrivit – care nu este sub niciun motiv *bizantin*” (p. 473). „Am arătat – încheie autoarea – că spiritul Bizanțului a supraviețuit nu doar cuceririi din 1453, ci și secolelor care s-au scurs între timp, iar moștenirea lui dănuie și dincolo de spațiul Europei Centrale, al Balcanilor, Turciei și Orientului Mijlociu” (p. 474).

În ce privește Bibliografia complementară (p. 475), este de observat că Dicționarul oxfordian privind Bizanțul nu a fost editat de Al. Kajdan singur. Apoi, abrevierile din pp. 484-485 (para. sau vers.) sunt nefirești. În românește nu se zice

⁸⁴ Idem, *Bizantinologie*, II, pp. 102-103. Însuși marele istoric turc H. Inalcik (în „Lumea Bizanțului”, p. 175) recunoaște că „turcii au imitat Imperiul bizantin în ceea ce privește jocul politic. Ei au vrut să creeze, totodată, un Bizanț teritorial. Tradițiile bizantine au fost desigur adoptate de finanțele otomane și în raporturile cu statele occidentale”. La rândul său, A. Ducellier (*Bizantinii*, p. 215) arăta că în statul otoman în care „primii sultani s-au numit <<mari conducători>> (*mezas authentas*, de unde și turcescul *effendi*), nu s-a încheiat încă inventarul instituțiilor și al obiceiurilor inspirate de tradiția bizantină”.

⁸⁵ C. Mureșan, *Iancu de Hunedoara*², București 1968, p. 180.

⁸⁶ H. Inalcik, *Istoria...*, p. 69. A se vedea și M. Philippides, W. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*², Londra 2017; Wikipedia.

⁸⁷ D. I. Mureșan, *Précisions chronologiques sur l'histoire du Patriarcat de Constantinople entre 1462 et 1465*, Revue des Études Byzantines, 79 (2021), p. 218. St. Runciman (în *Căderea...*, pp. 168-169) scrisese că primul patriarh sub turci a fost ales de Fatih în iunie 1453, dar a fost înscăunat oficial în 6.I.1454.

⁸⁸ Este aprecierea condensată, pe care am întâlnit-o în p. 19: Bizanțul, stopând expansiunea forțelor musulmane în veacul VII în toată Peninsula Balcanică, în Italia și în Apus, „a făcut posibilă existența Europei, oferindu-le forțelor creștine occidentale, împărțite în mici unități, răgazul să se consolideze”.

⁸⁹ Trec în subsol o inadvertență a traducătorului din pagina următoare (469): prezența termenului „Library”, atașat Bibliotecii Marciana, n-are vreo justificare.

„al lui Zoe” (p. 493), ci *al Zoei*. În drept cu anul 534 (p. 497), înainte de *Codex* trebuie *zisului*, iar *Ierusalim* (anul 638) se cuvenea articulat (ca și în alte pagini, și în cazul altor toponime). În p. 498, în drept cu anul 863, *of* este în plus. Blocada otomană a Constantinopolului a început mai devreme⁹⁰ de 1397 (p. 500). În harta 3, *Zakynthos* e redat greșit, nu mai puțin *Paphlagonia*. Indicele este incomplet. La p. 526, *arta* e necesar să aibă inițială majusculă. Și o ultimă remarcă: în ilustrația nr. 38, Iov nu-și apără „credința” înaintea lui Iahve, ci *nevinovăția*⁹¹.

Nu mai trebuie să relev că observațiile de mai sus nu scad valoarea remarcabilă a cărții recenzate; la o retipărire a ei, sper să fie luate în considerație.

⁹⁰ H. Inalcik, *Istoria...*, p. 395: anul 1394.

⁹¹ Biblia sinodală, București 2019, p. 590.